

Олександр Надвірняк, Олег Погорілець,
Олександр Надвірняк

ПРОБЛЕМИ ВЕРИФІКАЦІЇ ТА АТРИБУЦІЇ ЗНАХІДОК ФРАГМЕНТОВАНИХ РИМСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ДИПЛОМІВ З ЗОНИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ*

В статті робиться спроба висвітлити деякі аспекти початкового етапу вивчення однієї з груп знахідок з особливим статусом, а саме - фрагментів римських військових дипломів, які за останні роки виявлені в межах ареалу «варварських» племен Південно-Східної Європи, і зокрема - їх верифікації та атрибуції.

Ключові слова: римські військові дипломи, верифікація, атрибуція

The article attempts to highlight some aspects of the initial stage of studying one of the groups of finds with a special status, namely - fragments of Roman military diplomas, which in recent years were found within the range of "barbarian" tribes of Southeast Europe, and in particular - their verification and attribution.

Keywords: Roman military diplomas, verification, attribution

Без перебільшення, найбільшим викликом для вітчизняної археології в останні роки, як це не парадоксально, став технічний прогрес. Зрозуміло, не сам по собі, а використання його здобутків, і в нашому випадку – безконтрольне і протизаконне використання металодетекторів та іншого високотехнологічного обладнання на пам'ятках історії та археології. Несанкціонований пошук та вилучення артефактів на об'єктах археологічної спадщини в Україні перетворився на прибутковий промисел, а безкарність за незаконні дії - спричинила до масовості цього явища.

Ситуація вже давно переросла критичні межі: «епідемія» пограбування охопила практично переважну більшість регіонів країни, нищаться не лише верхні горизонти поселень і могильників різночасових археологічних культур - від раннього залізного віку - до Київської Русі і середньовіччя. Справа доходить до сарматських і скіфських курганів. За останнє десятиріччя сформувався свій ринок збуту: із стихійних базарчиків і колекціонерських клубів, торгівля артефактами перекочувала в інтернет-простір, на всім відомі «форуми» і «аукціони».

Це явище набрало масштабів національної катастрофи, оскільки від нього потерпає не лише економіка, культура, престиж країни, але, в першу чергу, наука, яка незворотно втрачає базову інформацію, а саме: точне розташування,

умови, контекст знахідки, склад комплексу тощо. У двояке становище потрапили фахівці: з одного боку, існує позиція офіційної науки, за якою це явище визначено як ганебне, спілкування з так званими «чорними копачами» засуджується фаховими етичними нормами. З іншого - ігнорування унікальних знахідок призводить до викривлення реальної картини і свідомого збіднення джерельної бази.

Саме тому, тут доводиться «експериментувати» з підходами, вдаватися до пошуку «нестандартних» методик, які дозволяють, наскільки це можливо, отримати максимальний об'єм інформації з наявних джерел, і в даному випадку - інтернет-ресурсів. Зокрема, їх моніторинг передбачає формування груп знахідок з особливим статусом, фіксацію і статистику знахідок артефактів, локалізацію ареалів їх виявлення, отримання фотозображень окремих знахідок, формування їх каталогів, тощо. На сьогодні – серед іншого - це також один із напрямків роботи учасників профільної групи «Roman Military Diplomas – UA» проекту «Terra Amadociae».

Що стосується власне проблеми верифікації та атрибуції знахідок римських військових дипломів (РВД) з зони Українського Лісостепу, то варто нагадати, що із майже трьох десятків каталогізованих фрагментів римських військових дипломів, які було зафіксовано на території сучасних України та Республіки Молдова, лише

* Повідомлення з програми VI Археологічних читань, 8 грудня 2017 р.

дві знахідки – з Херсонесу (RMD-UA-001) та Ольвії (RMD-UA-002), - чий статус за ступенем верифікації не викликає жодних сумнів. Вони були виявлені під час археологічних досліджень, забезпечені повною польовою документацією, знаходяться на зберіганні в музейних установах, паспортизовані і доступні для подальшого вивчення. Чотири фрагментованих дипломи (RMD-UA-003, RMD-UA-004, RMD-MD-001 і RMD-MD-002), які на даний момент знаходяться у встановлених приватних колекціях, за ступенем верифікації можна віднести до групи документованих і умовно доступних. Усі решту каталогізованих знахідок РВД, які осіли у невстановлених приватних колекціях, за ступенем верифікації зараховуються до групи документованих, але недоступних.

Різний ступінь верифікації виявлених знахідок передбачає диференційований рівень узагальнень, що в свою чергу накладає певні обмеження при історико-археологічній реконструкції. Наприклад: прогалини в інформації стосовно місця і умов виявлення - утруднюють встановлення археологічного контексту пам'яток (поселення, могильник, поза межами об'єкту), а обмеженість інформації щодо фіксації точного місцезнаходження - не дає можливості для створення повноцінної карти ареалу, а також районування окремих груп РВД.

Паралельно з градацією знахідок РВД за ступенем верифікації, є сенс їх розмежування за рівнем атрибуції. Однак, враховуючи те, що як і у випадку з верифікацією, рівень розробки теорії атрибуції археологічних знахідок знаходиться у зародковому стані і не відповідає вимогам сьогодення [Шестаков, 2009, с. 57-64], то доводиться керуватися відносними критеріями і при побудові процедури атрибуції, і при визначенні суми та сукупності інформаційних кластерів¹, які дозволяють формувати окремі групи знахідок за наявністю відповідних висхідних даних.

¹ Тут мається на увазі окрема частина текстового блоку пластини, яка репрезентує один з елементів формуляру РВД: 1) ім'я і титулатура імператора (співправителя); 2) перелік дислокованих на території провінції частин і підрозділів; 3) ім'я намісника провінції, який здійснював загальне командування військами; 4) зміст пільг і привілеїв, які надавалися при отриманні почесної відставки; 5) дата виготовлення таблиці, на якій карбувався текст відповідної *constitutio*; 6) ім'я (когномен), походження (триба) отримувача диплому з назвою підрозділу, в якому він закінчував службу (посилання на відповідний стовпчик тексту *constitutio*); 7) місце, де зберігався оригінал *constitutio*; 8) перелік імен свідків, які засвідчували правочинність диплому.

В зв'язку з цим, на нашу думку, виявлені фрагментовані РВД доцільно розподілити на наступні:

1) атрибутовані - наявна повна інформація щодо умов виявлення (місце знахідки, стратиграфія, контекст, тощо); встановлено дату (рік, число) видачі *constitutio*; ім'я імператора (співправителя); ім'я (когномен) отримувача РВД, триба, походження; місце останньої служби ветерана (назва підрозділу, приналежність до роду військ, територія розквартирування (провінція): (RMD-UA-002²);

2) частково атрибутовані - наявна інформація щодо місця виявлення (область, район, населений пункт); встановлено дату (рік, число, або хронологічний проміжок видачі емісії) *constitutio*; ім'я імператора (співправителя) тощо: (RMD-UA-001, RMD-UA-003, RMD-UA-005, RMD-UA-008, RMD-UA-011, RMD-UA-012, RMD-UA-014, RMD-UA-017, RMD-UA-018, RMD-UA-019, RMD-UA-023, RMD-UA-024, RMD-UA-025, RMD-UA-026, RMD-MD-001, RMD-MD-002);

3) умовно атрибутовані – наявна інформація щодо місця виявлення (область, район, населений пункт); не зважаючи на обмеженість текстівки - в перспективі є можливість з достатньою мірою достовірності встановити хоча б дату (період) видачі диплому, або будь-яку іншу додаткову інформацію: (RMD-UA-004, RMD-UA-006, RMD-UA-010, RMD-UA-015, RMD-UA-020, RMD-UA-021, RMD-UA-022, RMD-UA-027);

4) обмежено атрибутовані - відомо мінімум інформації щодо місця виявлення (область); збережена текстівка не дає можливості для отримання додаткової інформації: RMD-UA-007, RMD-UA-009, RMD-UA-013, RMD-UA-016, RMD-UA-028).

Між трьома останніми сформованими групами, можливі чисельні проміжні варіанти, оскільки за кількістю інформаційних кластерів кожен виявлений фрагментований диплом має якісь свої відмінності і відрізняється від решти. За певних умов (з'ясування або встановлення додаткової інформації), РВД можуть змінювати свою приналежність на інші (наступні) групи атрибуції.

² Тут і далі - за Каталогом знахідок римських військових дипломів в: Надвірняк О. В., Погорілець О. Г., Надвірняк О.О. Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи. *Oium*, 5: Черняхівська культура. 2016, с. 176-185.

Визначаючись з верифікацією виявлених РВД і встановлюючи відповідний ступінь автентичності цих знахідок, вже на початковому етапі дослідження можна окреслити коло деяких перспективних напрямків статистичного аналізу окремих інформаційних кластерів.

Зокрема, особливості формувань змісту підльг і привілеїв у текстових блоках та перелік підрозділів в атрибутованих дипломах, в ряді випадків дозволяють визначити приналежність ветеранів до окремих родів військ. Із 30 виявлених і зафіксованих фрагментів дипломів, вдалося встановити приналежність до певного роду військ 18 ветеранів. З них 11 - проходили службу в допоміжних частинах³ (RMD-UA-005, RMD-UA-008, RMD-UA-011, RMD-UA-012, RMD-UA-014, RMD-UA-021, RMD-UA-024, RMD-UA-025, RMD-UA-026, RMD-MD-001, RMD-MD-002), 4 – в преторіанській гвардії (RMD-UA-001, RMD-UA-003, RMD-UA-017, RMD-UA-019), 3 - військові моряки або морські піхотинці італійського флоту і провінційних флотилій (RMD-UA-002; RMD-UA-018; RMD-UA-023).

Таким чином, разом із встановленою приналежністю ветеранів до служби в підрозділах стройових (бойових) частин (на відміну від внутрішньовійськових формувань - *cohortes urbanae*), можна говорити про наявність тут усіх основних категорій дипломів, а саме: дипломів, які отримували ветерани допоміжних підрозділів і формувань (*ala quingenaria, cohors alaria, cohors equitata*); частин преторіанської гвардії (*cohors praetoria*); а також римських і провінційних флотів і флотилій (*classes praetoriae e provinciales, cohors classica*).

На певні роздуми наштовхує датування дипломів кожної групи військових ветеранів. Найраніші емісії дипломів належать ветеранам допоміжних підрозділів (датуються часом правління Тіта Флавія Доміціана (RMD-UA-008, RMD-UA-012) - 81-96 роки). Також дипломи ветеранів допоміжних підрозділів достовірно фіксуються емісіями Публія Елія Траяна Адріана та Тіта Елія Адріана Антоніна (RMD-UA-005, RMD-UA-011, RMD-UA-014, RMD-UA-021, RMD-UA-024, RMD-UA-026, RMD-MD-001, RMD-MD-002) під питанням - Марка Аврелія Антоніна (RMD-UA-025).

Правлінням Тіта Елія Адріана Антоніна достовірно датуються емісії дипломів ветеранів флоту (RMD-UA-002 – 8 лютого 157 року; RMD-UA-023 - 142 роком). Крайніми роками (117-м – першим роком правління Публія Елія Траяна Адріана і 161-м – останнім роком Тіта Елія Адріана Антоніна) -датується умовно атрибутований фрагментований диплом RMD-UA-018.

В свою чергу, усі дипломи ветеранів преторіанської гвардії можна віднести до групи найпізніших (30 березня 207 року датується емісія RMD-UA-003), роками правління (між 222–235-м) Марка Аврелія Севера Олександра датуються RMD-UA-017, та RMD-UA-019. Із-за мінімуму вихідної інформації, датування емісії диплому RMD-UA-001 - можливе лише в широких рамках – між 206–250 роками.

Ще одним, окремим напрямком у дослідженнях фрагментованих дипломів з території південного сходу Європи, може виявитись встановлення етнічної складової серед власників вже атрибутованих РВД. І початок цьому було покладено разом з атрибуцією диплому із Зарічанки (RMD-UA-003). Приналежність до фракійського кола імен когномену *Dribalus* разом із вказівкою на його походження з Дуростору, додає аргументації для обґрунтування пояснень присутності фракійського елемента в ранніх комплексах черняхівської культури і джерел її поліетнічності [Винокур, 2000, с.144, 210; та ін.].

«Фракійський слід» на землях східніше від Дунаю залишив не лише преторіанець Дрібал з Дуростору. Наприклад, як показують дослідження Херсонесу та інших античних осередків, які пов'язуються з перебуванням римських вексилляцій, саме фракійський етнічний компонент домінував у підрозділах, дислокованих у Північному Причорномор'ї [Зубарь, 2002, с.195-199]. На уродженця Фракії може вказувати фрагментований диплом (RMD-UA-22), виявлений у Вінницькій області в квітні 2016 року⁴.

Власне кажучи, участь носіїв елементів провінційно-римської культури, її традицій і технологій, якими могли бути ветерани військових підрозділів та члени їх родин, що впливали не лише на економіку і духовне життя, але й, в певній мірі - на етнічну складову

³ Встановлення повної приналежності до окремих допоміжних частин (*ala quingenaria, cohors alaria, cohors equitata*) потребує додаткового аналізу РВД.

⁴ [- -]O(?)RVMN [- -]
[- -]ONIS • FIL • PIST [- -]
[- -]X THRACIA • [- -]
[- -]ABVLA AETERNA QVE FIXAE [- -]
[- -]M DIVI AVG AD MINERVA [- -]

«варварських» племен - не суперечить римським письмовим джерелам, на що неодноразово звертали увагу Д.Козак [Козак, 2006 а, с.233], М.Щукін [Щукин, 1991, с.90-106; 1999, с.66] та інші дослідники⁵.

Інша річ: як один із феноменів в історії із знахідками РВД на території сучасних України та Республіки Молдова слід розглядати той факт, що досі дипломи ветеранів римської армії в такій кількості за межами римського Лімесу в Європі (а, відповідно - за межами римських провінцій на азійському та африканському континентах), - не зустрічалися.

Можна шукати подібні приклади на північному заході європейського континенту. Тут, на правому березі Рейну, в районі сучасних голландських Поелдіка і Неймегена, Калькара - в

землі Північний Рейн-Вестфалія (ФРН) - в зоні розселення германських племен, зафіксовано знахідки фрагментованих римських військових дипломів, які датуються II-III століттями і належали ветеранам допоміжних підрозділів, дислокованих, як в західних і центральних регіонах Імперії, так і в південно-східних провінціях [Bogaers, 1979, p.355-371]. Однак, означена зона розселення цих племен, як і місцевиявлення зазначених дипломів, все ж-таки, знаходилися на території римської провінції – Нижня Германія (*Germania Inferior*).

Доводиться констатувати, що на сьогоднішній день, виявлення римських військових дипломів у межиріччі Середнього Дністра та Південного Бугу та на суміжних територіях ставить значно більше запитань, ніж дає зрозумілих і переконливих відповідей. Однак, залучення в науковий обіг нових матеріалів, якими є знахідки римських військових дипломів, перші кроки по їх верифікації та атрибуції створює підґрунтя для подальшого переосмислення наявної джерелознавчої бази, дає підстави для внесення певних коректив у сутність розуміння політичних, економічних, етнокультурних контактів імперії та Східноєвропейського Барбарікуму, розгляду в іншій площині подій, що мали безпосереднє відношення до формування черняхівської, а також долі суміжних і синхронних їй археологічних культур.

⁵ Як один із головних аргументів про входження Херсонесу та його округи до складу Римської імперії, І.Булкіним бачиться осідання тут легіонерів-відставників та ветеранів преторіанської гвардії, допоміжних підрозділів, флоту. Знахідка фрагменту римського диплому, поховальні надгробки встановлені римським солдатам їх спадкоємцями, членам сімей солдатів гарнізону, - на його думку свідчать, що в Херсонесі проживали римські ветерани, які йдучи у відставку, отримували суттєві пільги та римське громадянство, вага яких нівелювалася, за умови проживання за межами території Імперії [Булкин, 2008, 185].

Список літератури:

- Булкин И.Ю. Статус Таврики в римском провинциальном управлении // Историческая память и общество: эпохи, культуры, люди. Мат. науч. конф., посв. 90-летию исторического образования в Саратовском университете. – Саратов, 2008. - С. 179-187.
- Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. - Кам'янець-Подільський, 2000.
- Зубарь В.М. По поводу этнической принадлежности так называемых votивных плиток фракийского круга из Таврики. // АМА. Вып. 11. Саратов. 2002. – С.195-199.
- Надвірняк О. В., Погорілець О. Г., Надвірняк О.О. Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи. Оіум, 5: Черняхівська культура. 2016, с. 176-185.
- Шестаков В.А. Формально-логическая структура атрибуции // «Вопросы культурологии». - 2009. - № 9. - С. 57-64.
- Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (к методике историко-археологических сопоставлений // АсГЭ. — 1991. — Вып. 31. - С. 90-106.
- Щукин М.Б. Феномен черняховской культуры эпохи Константина - Констанция, или Что такое черняховская культура? // Stratum plus. - 1999. - № 4. - С. 66-101.
- Bogaers J. E. 1979. Ein Römisches Militärdiplomfragment aus Monster-Poeldijk. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 29, S. 355-371.